

UOT 94 (479.24)

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2023.2.131>

Yeganə Məmmədova

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Naxçıvan Bölməsinin doktorantı

Naxçıvan, Azərbaycan

yemmedova49@gmail.com

NAXÇIVANDA İNGİLİS GENERAL-QUBERNATORLUĞUNUN GEOPOLİTİK MARAQLARI VƏ SÜQUTU

Açar sözlər: *Azərbaycan Cümhuriyyəti, Naxçıvan, general-qubernatorluq, erməni iddiaları, geopolitika*

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Naxçıvan ərazisində ingilis general-qubernatorluğunun təşəkkülü yalnız Naxçıvanda deyil, Azərbaycanda, ümumiyyətlə bütün Cənubi Qafqazda gedən geopolitik maraqların və böyük dövlətlərin qarşılıqlı maraqlarından meydana gələn zəruri tarixi reallığın nəticəsi olmuşdur. I dünya müharibəsinin acı nəticələri də bu proseslərin ana qaynağı sayıla bilər. Ərazilərin yenidən bölüşdürülməsi, dünya dövlətlərinin qarşı-qarşıya gəlməsi, qalib və məğlub tərəflər arasında qeyri-bərabər nəticələrin meydana çıxması, “Parçala, hökm sür” siyasətinin qabarlılığı, mənafelərin qanlı savaş və zorakılıqlarla həyata keçirilməsi, kiçik xalqlardan öz ambisiyalarını yeritmək üçün istifadə olunması və s. kimi fəaliyyətlər mövcud situasiyanın doğurduğu acı və qorxunc reallıqdır. I dünya müharibəsinin sonucunda Türkiyənin və onun müttəfiqlərinin məğlubiyyəti Cənubi Qafqazda da təbii olaraq ağır durumun yaranmasına şərait yaratdı. Naxçıvanda ingilis general-qubernatorluğunun yaranması da bu acınacaqlı tarixi situasiyalardan meydana gəldi. Əslində bu general-qubernatorluğun yaranması elə Araz-Türk Respublikası ilə bağlı idi. Belə ki, əsas məqsəd olaraq ermənilərin Araz-Türk Cümhuriyyətinin zəiflədilməsi üçün atdığı siyasi addımlardan biri də Naxçıvanda ingilis general-qubernatorluğunun yaradılması idi. Bunun üçün daşnaklar ingilislərə bu ərazilərdə qubernatorluq yaratmaqla mövcud situasiyanı öz xeyirlərinə dəyişməyə can atırdılar. Məhz ermənilərin təklif və xüsusi canfəşanlıq

ilə ingilislər 1919-cu ilin yanvarında Naxçıvanı işğal etdilər [5, s. 41].

Göründüyü kimi Araz-Türk Respublikasının süqutunu məhz bu təcavüz aktı sürətləndirmişdi. 1919-cu ilin yanvarında Naxçıvanın işğalı Naxçıvanda qurulan Araz-Türk Respublikasının da həmin ilin martında ləğvinə gətirib çıxarmışdı [4, s. 335].

1919-cu ildə Naxçıvanda yaradılan ingilis general-qubernatorluğu burada möhkəmlənmək üçün xüsusi imtiyaza malik olan yerli nümayəndələrdən istifadə edirdilər. Böyük Britaniya hökuməti ona rəğbətlə yanaşan Cəfərqulu xandan bu məqsədlə siyasi avantüra olaraq istifadə edirdi. Məlumdur ki, Araz-Türk Respublikasının rəhbəri Əmir bəy Nərimanbəyov ilə Cəfərqulu xanın arasında münaqişə var idi (qeyd edək ki, Naxçıvan xanı Cəfərqulu xanı bu şəxs deyil, arasındakı zaman məsafəsi də çoxdur) [10, s. 105]. Əmir bəy Nərimanbəyov ilə Cəfərqulu xan arasındakı qarşılıqlı təbiidir ki, Cəfərqulu xanın Naxçıvan idarəçiliyinin başında Əmir bəyi deyil, özünü görməsindən irəli gəlirdi. İngilislər şəxsi ambisiyanın bu qorxunc fəsadından məharətlə istifadə etdilər və qurmaq istədikləri ingilis general-qubernatorluğunun Cəfərqulu xanla əlaqələrini məqsədyönlü şəkildə qüvvətləndirdilər. Çünki ölkənin rəhbəri Əmir bəy Nərimanbəyov bu zaman oyundan kənar vəziyyətə düşür və Naxçıvanın mənimsənilməsi üçün ingilis əli güclənirdi.

İngilis general-qubernatorluğunun yaradılmasında əsl məqsəd ermənilərin və onların havadarlarının bu torpaqları itirə bilməsi və əsrlik

planlarının pozulması qorxusundan irəli gəlirdi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin qubernatorluq yaradıb Xosrov Bəy Sultanovu onun başına keçirməsi bu hadisələrə təkan verdi. Ermənilər bu ərazilərdə müvəqqəti də olsa, ingilis general-qubernatorluğu yaradılması vacibliyini gündəmə gətirdilər və təəssüf ki, buna nail ola bildilər [4, s. 338].

Tədqiqatımızda olan stenoqrafik məlumatlarda məhz ingilis general-qubernatorluğunun yaranmasını şərtləndirən faciəli tarixin acı görüntüsü ilə rastlaşırıq. Azərbaycan Parlamentinin 1919-cu il, 19 iyul, 53 nömrəli iclasında göstərilir: “Azərbaycan Cümhuriyyətinin Qarabağda yaratdığı general-qubernatorluğun yaradılmasından sonra ermənilər qorxuya düşmüş, saya gəlməyən qanlı qırğın törətmiş, general-qubernatorluğu hüquqi olaraq tanımaq istəməmiş, İyunun 4-nədək erməni milli şurası general-qubernatoru qəbul etməyib, onunla ancaq ingilis heyəti vasitəsilə əlaqədə bulunurdu. Bu surətdə erməni milli şurası hökuməti qəbul etməyirdi, hətta yepiskopu da general-qubernatorla görüşməkdən mən etmişdir və ancaq ayın 4-5-dən sonra görüşmüşlərdir” [3, s. 583-586].

Göründüyü kimi yanvarda yaranan general-qubernatorluğun hələ iyul ayında qəbul olunmaması, bunun əvəzində paralel olaraq ingilislərin yaratdığı üsuli-idarənin tanınması və tərəf rolunda çıxış etməsi Azərbaycan Cümhuriyyətinin Ali Qanunverici orqanı olan parlamentin müzakirə mövzusu olmuşdur. Əslində bu onu göstərir ki, vəziyyət çox qarışıq olmuş, ingilis general-qubernatorluğu yaransa da, Azərbaycan Cümhuriyyətinin general-qubernatorluğunu da tanımağa və onunla müzakirə aparmağa məcbur olmuş, birmənalı olaraq bu ərazidə vahid idarəetmə imkanı mümkün olmamışdır. İngilis general-qubernatorluğu harada yaranmasından asılı olmayaraq söz sahibi ola bilməmişdir.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin parlamentinin 10 mart, 1919-cu ildə keçirilən 21 nömrəli iclasında Naxçıvanla bağlı parlamentdə general-qubernatorluğun dəstəyi barədə də eyni mövzuda müzakirə getmiş, Azərbaycan hökumətinin parlamentə göndərdiyi məktub-müraciət əsasında ölkənin Cənub-Şərqlinin Naxçıvan olduğu elan edilərək bu ərazidə də general-qubernatorluğun yaradılması müəyyən edilmiş,

Naxçıvana heyət göndərilməsi haqqında qərar qəbul olunmuşdur [3, s. 262-264].

Bu müzakirə onu göstərir ki, Azərbaycan Cümhuriyyətini idarə edən təfəkkürlü və vətənsəvər insanlar hər zaman Naxçıvanı diqqətdə saxlamışlar. Eyni zamanda göstərdiyimiz son iclasın 1919-cu ilin 10 martında keçirilməsi təsadüfi hadisə deyil, tarixi zərurətin meydana çıxardığı adekvat siyasi reaksiyadır. Qeyd edək ki, məhz bi zaman Naxçıvanda Araz-Türk Respublikasının süquta uğraması Naxçıvan torpaqlarının ermənilərin əlinə keçməsi üçün böyük fürsət doğurmuşdur. Elə bu ərəfədə aşkar olaraq erməni mənafeyini müdafiə edən ingilis general-qubernatorluğunun yaradılması və məhz buna qarşı Azərbaycan Cümhuriyyətinin Naxçıvanda yaratmaq haqqında qərar verdiyi Naxçıvan general-qubernatorluğunun müdafiəsiz Naxçıvan əhalisini bir siyasi mərkəz ətrafında cəmləmək cəhdindən irəli gəlmişdir. Hər halda tarixi məntiq bu nəticəni deduktiv olaraq meydana qoyur.

– Ərazi iddiaları;

Naxçıvanı işğal edən ingilislərin qurduğu ingilis general-qubernatorluğu və onlarla birgə olan Erməni idarəçiliyi hər zaman olduğu kimi bu müvəqqəti qurum vasitəsilə ərazi iddiaları irəli sürmüşdür. Bu barədə M.Ağayev göstərir ki, ərazi mənimsəmə istiqmətində aşağıdakı ərazilərin ermənilərə keçməsi tələb olunurdu: “İngiliz Hükümetinin İrevan temsilcisinin Ermenistan yetkililəriylə görüşüdüğü zaman, Ermenilər, Rusyanın eski hudutlarında bulunan bazı bölgeleri Ermenistan ərazisi dahilində görmək istediklerini bildirmişlerdi. Ermenilerin talep etdikləri ərazilər şunlardı:

1. Naxçıvan dahil bütün İrevan əyaleti;
2. Kars və çevresi;
3. Tiflis sancağının Ahelkelek kazasının iki nahiyəsi [1, s. 80].

Göründüyü kimi, ingilis general-qubernatorluğunun burada açıq təcavüz niyyətləri ermənilərin mənafeyinin həyata keçirilməsi istiqmətində bəyan olunur. Bu gün hətta üç ölkənin (Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə) ərazisində mövcud olan torpaqların o zaman saxta “Böyük Ermənistan” ərazisinə çevrilməsi iddiaları sadəcə xülya deyil, faktiki reallıq olaraq dəyərləndirilmiş, hətta bu planın həyata keçirilməsi üçün mühüm praktik addımlar atılmışdır. Ancaq bu

gün göründüyü kimi, ermənilər qismən buna nail olsalar da (İrəvan əyaləti), bütünlüklə öz məkrli məqsədlərinə çatma bilməmişlər ki, bu da Azərbaycan Cümhuriyyətinin, Türkiyənin və qəhrəman Naxçıvan əhalisinin böyük mücadiləsinin nəticəsidir.

İngilis general-qubernatorluğunun bu əraziləri Ermənistanı ilhəq etmək istəməsi eyni zamanda Böyük Britaniyanın həyata keçirdiyi doktrinal siyasətin tərkib hissəsi idi. Təbiidir ki, ingilislər ermənilərdən maraqlarını təmin etmək üçün istifadə edirdilər. Ümumiyyətlə, ermənilər öz mənafelərinə uyğun olaraq gah Rusiyanın, gah Böyük Britaniyanın, gah da Amerika Birləşmiş Ştatlarının əlaltısına çevrilmişlər ki, bu prosesdə də Böyük Britaniya aktiv funksiyada iştirak edirdi. Y.Qazıyev yazır ki, nə Rusiya, nə Qərbi dövlətləri erməniləri təsadüfi olaraq seçməmişdi. Qərbi dövlətləri və Rusiya Osmanlı İmperiyasını parçalamaq üçün XIX əsrin əvvəllərindən etibarən müxtəlif planlar reallaşdırmışdılar. İmperiya ərazisində aysorlar, yunanlar, xristian ərəblər yaşasalar da, erməni azlığı daha çox diqqəti cəkirdi. Bu, onların xarakterindən-satqınlığından, şəraitə uyğun olaraq din və məzhəblərini dəyişmək xislətindən irəli gəlirdi [8, s. 16].

Təbiidir ki, qarşılıqlı olaraq ermənilər bu aşağılanmanı qəbul edir, öz mənafelərini təmin etmək üçün bütün güclü dövlətlərlə əlbir olurlar, onların bölgədə məşasına çevrilir və öz niyyətlərinə çatmağın vasitəsi kimi müxtəlif dövlətlərin siyasətini qəbul edirdilər. İngilis general-qubernatorluğu da məhz bu məqsədlə meydana çıxmışdı. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, nəinki Naxçıvanı, bütün Qafqazı, Türkiyəni və tamam türk torpaqlarını ermənilər ələ keçirib öz ərazilərinə çevirmək iddiasından bu gün də imtina etməmişlər. Məhz ingilis-general qubernatorluğunun həyata keçirə bilmədiyi işğal aktını ardıcıl olaraq həyata keçirən erməni şovinizmi hər zaman öz məkrli planlarını həyata keçirir, bu istiqamətdə həddindən artıq vəhşiliklər törədir və bu gün də törətməkdə davam edirlər. Məhz ingilis general-qubernatorluğunun ermənilərin xeyrinə irəli sürdüyü ərazi iddiaları bu baxımdan dəyərləndirilməli, bu iddiaların miqyasına diqqət yetirilməli, erməni xislətinin əsl mahiyyəti aşkarlanıb hər zaman meydana qoyulmalıdır.

– Naxçıvan Azərbaycana birləşmək istiqamətində;

Naxçıvanın Azərbaycan Cümhuriyyətinə birləşmək ideyası həm genoloji-milləti, həm də siyasi-iqtisadi reallıq idi. Naxçıvan əhalisi Araz-Türk Respublikası zamanında da bu arzularını dilə gətirmişdilər. Naxçıvan əhalisi yaxşı anlayırdı ki, əzəli torpaqlardan ayrı düşmək yalnız məğlubiyyətlə nəticələnə bilər. Xüsusilə Rusiyanın və Qərbin bu əraziləri ermənilərə “bağışlamaq” cəhdləri plan olaraq işə düşdükdən sonra Naxçıvanın Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazisinə çevrilməsi faktiki tarixi zərurət idi. İ.Hacıyev bu barədə göstərir ki, bunun üçün hətta Azərbaycan Cümhuriyyətinin nümayəndəsi M.Mirbağirovun başçılığı ilə nümayəndələrin 1919-cu il, fevralın 23-də Araz-Türk Respublikasının hökumət üzvləri ilə Naxçıvanda iclası olmuş, Naxçıvanlılar Azərbaycanın tərkibində olmaq arzularını ifadə etmişlər. Naxçıvanın könnüllü olaraq Azərbaycan Cümhuriyyətinə birləşməsi haqqında qanuni akt imzalanmışdır. Akt hökumət üzvləri, Milli Şura üzvləri və onların nümayəndələri tərəfindən imzalanmış, hökumət möhürü ilə təsdiq edilmişdir [6, s. 54].

Mövcud situasiyanı müşahidə edərkən aydın olur ki, bu aktın imzalanması məhz ingilislərin Naxçıvana gəlişi, Araz-Türk Respublikasının süquta doğru gedişi ərəfəsində baş tutmuşdur. Əlbəttə, bu da Azərbaycan Cümhuriyyətinin qabaqcıl nümayəndələrinin hər zaman Naxçıvanla əlaqələrini saxladığını, bu torpaqların düşmən əlinə keçməsinə mane olduğunu aydın biçimdə sərgiləyir.

Mövcud durumda bu aktın bağlanması bir baxımdan da mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. Xarici qüvvələrin, ermənilərə verilən yardımın, soyqırım və aclığın doğurduğu fəlakətlər Naxçıvanın İrana birləşməsi kimi meylləri də artırmışdı. A.Hacıyev yazır ki, Naxçıvan demək olar ki, bütün dünyadan təcrid edilən, üç tərəfdən də ermənilərlə mühasirəyə alınan, Azərbaycan Respublikasının yardımına ümidini itirmiş müsəlmanlar xarici aləmlə əlaqəni ancaq İran vasitəsilə saxlaya bilirdilər. Təbiidir ki, bu şəraitdə İrana birləşmək kimi meyllər də artmışdı [5, s. 46].

Tarixi şəraitin bu kimi çıxılmaz aqressiv vəziyyətində Azərbaycan Cümhuriyyətinin Naxçıvan ilə akt bağlanması əhalinin baxış tər-

zində sabitlik yaratdı və Naxçıvanın birmənalı olaraq Azərbaycanın tərkib hissəsi olduğunu Naxçıvan əhalisinin yaddaşında assosiativ olaraq bütünlüklə bərpa etdi, yanlış meyllərin aradan qalmasına səbəb oldu. Təbiidir ki, qarşılıqlı olaraq bunda Naxçıvanın vətənsəvər əhalisinin də rolu tarixi situasiyanın dəyişməsinə təkan verdi. Bu kimi addımlar sürətlə həll oluna bilməsə də, Naxçıvan torpaqlarının Azərbaycanın tərkibində qalması üçün gələcəkdə də açdığı savaşı və mücadilənin əsasını qoydu.

Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə Araz-Türk Respublikası arasında imzalanan bu birləşmə aktı mövcud vəziyyətdə təəssüf ki, daha sonra ingilislərin müdaxiləsi nəticəsində tam olaraq özünü doğrultmadı. Bunun əsas səbəbləri Azərbaycan Cümhuriyyətinin ağır tarixi şəraitdə fəaliyyəti, xarici qüvvələrin ardıcıl olaraq ölkəyə müdaxiləsi, eyni zamanda Naxçıvan ərazisini demək olar ki, işğal altında saxlayan Böyük Britaniyanın təcavüzü idi. Əlbəttə, Böyük Britaniya siyasi hiyləgərlik göstərərək, Azərbaycan Cümhuriyyətini təmsil edən nümayəndələrə bu ərazilərə işğal məqsədi ilə gəlmədiklərini söyləyirdi və ingilis general qubernatoru inandırmağa çalışırdı ki, buraya daxili işlərə qarışmaq üçün deyil, sakitliyi bərpa etmək üçün gəlmişlər [5, s. 43, 44], ancaq bütün Dünya dövlətçilik tarixində işğalçı dövlətlər məhz “sakitliyi bərpa etmək üçün xalqın tələbi ilə o əraziyə gəldiyini” elan etmişdir. İngilis general-qubernatorluğunun bölgədə soyqırım törədən erməniləri dəstəkləməsi, müxtəlif ərazi iddialarında erməni şovinistlərin mövqeyini müdafiəsi, daxili çəkişmə yaradıb Cəfərqulu xanı tanıyaraq Araz-Türk Respublikasının süqutunu reallaşdırması, “dəmir yolu, telefon-teleqraf xətləri üzrə nəzarət və Araz-Türk Respublikası əhalisindən vergi toplanması hüququnu öz əllərinə keçirməsi bunun əksini aydın şəkildə təsdiq edir [5, s. 47].

Araz-Türk Respublikası süqut etdikdən sonra ingilis general-qubernatorluğunun daha da azğın siyasəti Böyük Britaniyanın işğalının dəqiq göstəricisidir. Hətta İngilislər sonrakı dövrdə Naxçıvan ərazisini Ermənistanla verməyi aşkar elan etdilər və bunun üçün naxçıvanlılara rəsmi sənəd də təqdim etmişdilər [5, s. 50, 51].

Beləliklə, ingilis general-qubernatorluğu Naxçıvan ərazisində erməni iddialarını reallaş-

dırmaq istiqamətində faktiki addımlar atdı, müvəqqəti olsa da buna nail oldu, hətta Naxçıvanda “erməni idarəçiliyi” adında idarə üsulunu da elan etməyə nail oldu [4, s. 339, 340].

Ancaq naxçıvanlılar təbiidir ki, buna qarşı mücadilə aparmağa başladılar. Xüsusilə, ingilislərin bölgəni tərk etmək məcburiyyəti meydana çıxdıqda ermənilər yalnızlaşdılar və məğlubiyyətləri daha da artdı, “1919-cu il iyulun 19-25-də aparılan uğurlu döyüşlər erməni “idarəçiliyi”nin bölgədən qovulması ilə nəticələndi. Mahalda daşnak “ağalığı”na son qoyulduqdan sonra siyasi şəraitin yaxşılaşmasına müsbət təsir göstərən bir proses getdi, erməni icmaları yığıncaqlar keçirərək rəsmi sənədlərlə Azərbaycan hökumətini tanımaq məcburiyyətində qaldılar” [4, s. 340]. Bu baxımdan ermənilər nəinki iddia etdikləri ərazilərin Naxçıvanda əldə edilməsinə nail ola bilmədilər, hətta Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində qalması ilə məcburən barışmalı oldular. Təbiidir ki, bu ağır prosesdə Azərbaycan dövlətçiliyinin, Azərbaycan uğrunda savaşan qazilərin mühüm mücadiləsi əhəmiyyətli rol oynadı.

– Naxçıvanda daxili çəkişmələrin faciəvi sonucunu;

Qısa xülasə olaraq Naxçıvanda baş verən proseslərdə hər zaman olduğu kimi daxili çəkişmələrin törətdiyi mənfi sonuqlara nəzər yetirmək ehtiyacı meydana çıxır. Naxçıvanda əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi ingilis hakimiyyətinin bərpası üçün Araz-Türk Respublikasının rəhbəri Ə.Nərimanbəyov ilə eyni hökumətin fəxri üzvü Cəfərqulu xan və onların tərəfdarlarının qarşısızması mühüm rol oynamışdır.

İ.Hacıyev göstərir ki, bu dövrdə Naxçıvanda Cəfərqulu xanın tərəfdarları ilə Araz-Türk Respublikası arasındakı münasibətlər lazımi səviyyədə deyildi. Bu işə təhlükəli vəziyyət yaradırdı [6, s. 54].

A.Hacıyev də bu təhlükənin miqyasının nə qədər böyük olduğunu qeyd edərək yazır ki, diplomatik yolla Ermənistan respublikasının daşnak rəhbərliyi ilə belə münasibətləri qaydaya salmaqla öz hakimiyyətini saxlamaq məqsədinə can atan Cəfərqulu xan çox ehtiyatlı və olduqca hiyləgər siyasət yeridirdi [5, s. 37].

Demək Cəfərqulu xan öz hakimiyyətini saxlamaq üçün hətta ermənilərin tələblərini qəbul edə bilərdi ki, bu da həm Naxçıvan, həmçi-

nin Azərbaycan Cümhuriyyəti üçün çox sarsıdıcı zərbə olardı. A.Hacıyev göstərir ki, İngilis idarəçiliyinin elan olunmasında məhz Cəfərqulu xanın törətdiyi fitnə-fəsadların mühüm rolu olmuşdu. Naxçıvan ərazisində ingilis general-qubernatorluğu elan edildiyi gün respublikanın daxili vəziyyətinin sabitliyi ciddi sürətdə pozulmuşdu [5, s. 41] ki, bu da Cəfərqulu xanın Əmir bəylə toqquşmasından, tabe olmamasından irəli gəlirdi. Ermənilərin də İngilis general-qubernatorluğunun yaradılması üçün müraciət etməsi qüvvələrin zəifləməsindən istifadə məqsədi güdüdü. Təbiidir ki, bu niyyətlərinə çatıb Araz-Türk Respublikasının da süqutunu sürətləndirə bildilər.

– İngilis general-qubernatorluğunun erməni himayədarlığı;

Həmişə olduğu kimi, ingilislər İngilis general-qubernatorluğunun timsalında erməni şovinizmini müdafiə edir, ermənilərin törətdikləri dəhşətli soy qırğınına göz yumur, erməni havadarlığını və yaxud himayəçiliyini yenə də göstərirdilər. Əlbəttə, bu ən başlıca olaraq Böyük Britaniyanın işğal etdiyi siyasətin tərkib hissəsi idi. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, ermənilər hər zaman böyük dövlətlər üçün öz maraqlarını həyata keçirən siyasi alət olmuş, qarşılıqlı olaraq özləri də bu siyasətdən bəhrələnmişlər. İngilis general-qubernatorluğunun da havadarlığı erməni maraqlarına deyil, ingilis maraqlarına söykənirdi. Mövcud siyasi realıqda, geopolitik mənafeyin həyata keçirilməsində ermənilər Böyük Britaniyaya lazım idi və bu baxımdan onların erməniləri müdafiə etməsi aşkar səviyyədə strateji maraq olaraq meydana çıxırdı. Bu cəhətdən ingilislər yuxarıda göstərdiyimiz kimi yalnız Naxçıvanı deyil, Zəngəzuru da Erməni idarəçiliyinə verməyi planlaşdırmışdılar. İ.Hacıyev yazır ki, Cənubi Qafqazda mövqeyini möhkəmlətmək istəyən, açıq və gizli şəkildə erməni daşnaklarına dəstək verən ingilislər Zəngəzurun Qarabağ general-qubernatorunun idarəçiliyindən çıxarılıb Erməni Milli Şurasının təbəçiliyinə verildiyini bəyan edirlər. Azərbaycan hökumətinin qəti etirazlarına baxmayaraq, general Tomson öz qərarını dəyişməmiş [7, s. 52].

Elə bu antihumanist siyasi aqressiyanın nəticəsində Zəngəzurdə də əvvəlki kimi yenə də soyqırımlar davam etmiş, 1919-cu ilin martında artıq Ermənistanın silahlı qüvvələri Zəngəzurdə

115 azərbaycanlı kəndini viran qoymuş, 50 mindən artıq əhalinin qaçqın düşməsinə səbəb olmuşdu [7, s. 52].

Naxçıvanda isə bu tarixi şəraitdə nəinki soyqırımlara şərait yaradılırdı, hətta Naxçıvan ərazisində “Erməni İdarəçiliyi” adında Qurumun da meydana çıxması mümkün olmuşdu. Akademik tarixi qaynaqda bu barədə qeyd olunur ki, bir sıra ingilis-erməni birgə hazırlıq tədbirlərindən (general Devinin Naxçıvana səfəri, onun və Dronun imzaladıqları əmr, Ermənistanın baş naziri Q.Xatıyanın bölgəyə gəlişi və s) sonra 1919-cu il mayın ortalarından iyulun axırlarınadək mahalda daşnak “idarəçiliyi” peyda oldu [4, s. 339, 340].

Əlbəttə, bu təsadüf deyildi. Qeyd etdiyimiz kimi, bölgədə mövcud olan bütün böyük güclər- Rusiya, Böyük Britaniya, ABŞ və s. hər zaman ermənilərə havadarlıq etmiş və qarşılıqlı şəkildə ermənilər də onlardan öz mənafeələrinə uyğun formada bəhrələnmişdilər. Hələ 1826-28-ci illərdə Rusiya-İran müharibəsi nəticəsində Şimali Azərbaycanı Rusiya işğal edən zaman da Çar hökumətinin Naxçıvan və İrəvan xanlıqları ərazisində yaratdığı Erməni Vilayəti müvəqqəti inzibati idarə vahidi də buna əyani sübutdur [10, s. 144].

Unutmaq olmaz ki, Çar hökuməti Cənubi Qafqazın işğalını başa çatdırdıqdan sonra yalnız 1840-cı il, 10 aprel qanunu ilə “Erməni Vilayəti”ni ləğv etdi [10, s. 145].

Göründüyü kimi Böyük Britaniya da məhz öz siyasətini eyni xarakterdə yürüdür, ermənilərin mənafeyini qabardır və bu baxımdan yerli əhalinin sıxışdırılmasına, zəifləməsinə şərait yaradırdı. Təbiidir ki, bu dəhşətli siyasi şəraitdə Naxçıvanın da çox gərgin, çətin və hətta acınacaqlı realıqda mövcudluğunu saxlaya bilməsi az qala mümkünsüz görünürdü. Azərbaycan Cümhuriyyətinin bu dövrlərdə Naxçıvanı diqqətdə saxlaması və Naxçıvan əhalisinin mübarizə və mücadiləsi qurulan faciəvi planların qarşısını ala bildi və bu ərazilərdə “Erməni İdarəçiliyi”nin hakim status əldə etməsini əngəllədi. Belə ki, “Müəyyən hərbi-maliyyə və siyasi-mənəvi səciyyəli hazırlıq işlərindən sonra 1919-cu il iyulun 19-25-də aparılan uğurlu döyüşlər erməni “idarəçiliyi”nin bölgədən qovulması ilə nəticələndi. Mahalda daşnak “ağalığı”na son qoyulduqdan sonra siyasi şəraitin yaxşılaşmasına

müsbət təsir göstərən bir proses getdi, erməni icmaları yığıncaqlar keçirərək rəsmi sənədlərlə Azərbaycan hökumətini tanıdılar [4, s. 340].

– İngilis general-qubernatorluğunun tənəzzülü.

İngilis general-qubernatorluğunun Naxçıvanda ləğvi və yaxud tənəzzül etməsi yalnız Naxçıvanla bağlı deyil, ümumiyyətlə ingilislərin Azərbaycandan, hətta Qafqaz ərazisindən faktiki cəhətdən getməsi ilə əlaqəlidir. 1919 il mayın 10-da B.Britaniya komandanlığı ingilis hərbi şurasının Cənubi Qafqazdan çıxmaq qərarı barədə Azərbaycan və Gürcüstan hökumətlərinə məlumat verdi [2, s. 132].

Eyni zamanda paralel olaraq İngilis general-qubernatorluğunun Naxçıvanda fəaliyyətinin sona çatması əslində bu irtica idarəçilik sisteminin tənəzzülü idi. Çünki ingilis general-qubernatorluğu bu ərazidəki geosiyasi maraqlarını tam şəkildə həyata keçirə bilmədən Naxçıvan ərazisini tərk etməyə məcbur qaldı. İngilis general-qubernatorluğunun ən mühüm məqsədlərindən biri təbiidir ki, Naxçıvan ərazisini erməni idarəçiliyinə verərək Rusiyanın burada aparacağı və aparacağı siyasi avantürizm ilə eyni mahiyyət daşıyırdı. Yəni, Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə Naxçıvanın və bu vasitə ilə də Türkiyə ilə Azərbaycanın quru ərazilərlə əlaqəsini kəsmək məqsədi güdüdü. Lakin İngilis general-qubernatorluğu ermənilərin də böyük həvəslə ümid bəslədiyi bu məkrli planı həyata keçirə bilmədən Naxçıvanı tərk etmək məcburiyyətində qaldı. Qeyd etmək lazımdır ki, bu kontekstdə fikirlər fərqlidir. Məsələn, E.Şixəliyevin prizmasına görə, İngiltərə qarşılıqlı istifadə və faydalanma münasibətləri çərçivəsində vəd etdiyi “Böyük Ermənistan” dövlətini yaratmasada, Türkiyə ilə Türk Dünyası arasında tampon dövlət olaraq müstəqil daşnak Ermənistan dövlətinin qurulmasında bilavasitə yaxından iştirak etmiş, ümumtürk birliyi arasına baryer kimi erməniləri yerləşdirərək öz milli və geosiyasi maraqlarına uyğun olaraq Panturanizmin qarşısına sədd çəkmişdi [11, s. 55].

Bu kontekstdə eyni tarixi sitasiyadan çıxış edən İ.Hacıyev isə yazır ki, İngilislər diyarı öz qoşunları ilə tutaraq, əhalinin açıq etirazlarına baxmayaraq bu torpaqları zor gücünə daşnaklara verdi. Lakin ingilis qoşunları çıxıb getdikdən sonra dərhal hər yerdə əsl partizan müharibəsi

başlandı və daşnak qoşunları darmadağın edilərək ərazidən qovuldu [7, s. 57].

“Azərbaycan tarixi”ni akademik mənbə olaraq qəbul etdiyimiz üçün bu qaynağa da bu aspektdən yanaşdıqda da eyni baxış bucağını və tarixi məlumatların doğurduğu nəticəni aydın görə bilirik: “Hətta ingilis komandanlığı müvəqqəti olaraq Naxçıvanın idarəçiliyini Ermənistanla versə də, qəza əhalisinin böyük əksəriyyəti Azərbaycan türkləri olduğu üçün daşnak hökuməti bu qərarı həyata keçirə bilməmişdi. İngilislərin Naxçıvanı Ermənistanın idarəçiliyinə vermək ideyası Azərbaycanla Türkiyənin arasını kəsmək, ümumilikdə Türkiyə ilə qalan müsəlman xalqları arasında xristian erməni dövləti yaratmaq barədə Kerzon planının tərkib hissəsi idi” (2, -11, 356). [4, s. 356].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əslində bütün tədqiqatçılar eyni kontekstdə qismən fərqli baxış nümayiş etdirlər də, nəticə etibarilə ingilis siyasətinin bu bölgədə fiaskoya uğramasını təsdiq edirlər.

Göründüyü kimi, ingilislərin məkrli planı həyata keçmədən iflasa uğramışdı ki, bunda da Azərbaycan Cümhuriyyətinin, Türkiyənin, xüsusilə də Naxçıvanın qəhrəman rəşadətli əhalisinin mühüm rolu var idi. Qeyd etmək lazımdır ki, hətta bütün işğalçı dövlətlərin Qafqaz idarəçiliyinin rəhbərliyində təmsil olunan şəxsləri də Naxçıvan əhalisinin mücadilə və müqavimətinin qarşısını ala bilmədilər. İ.Hacıyev bu barədə yazır ki, Müttəfiq dövlətlərin Zaqafqaziya-dakı Ali Komissarı olan Haskel “neytral zona” (“müttəfiq zona”) yaradılması təklifi ilə çıxış edir, Naxçıvanın idarə olunmasının Ermənistanla verilməsinə ciddi-cəhdlə çalışırdı. O, Naxçıvan əhalisinin inadlı müqavimətini görüb fikrindən əl çəkdi [7, s. 116].

Onu da qeyd etmək vacibdir ki, Böyük Britaniyanın Osmanlı Türkiyəsinin Qafqaza girişinin qarşısını kəsmək planı yalnız ingilisləri deyil, bütün Müttəfiq dövlətləri ilgiləndirirdi. Çünki bu ərəfədə I Dünya müharibəsinin qanunları üstünlük təşkil edirdi ki, Böyük Britaniya da Müttəfiq dövlətlərin aparıcı dövləti olaraq bu kimi siyasi planları həyata keçirirdi. Bu baxımdan bu siyasi xətt Rusiyadan, ABŞ-dan və yaxud digər dövlətlərdən fərqli olmayaraq Türkiyəyə qarşı idi. Çünki Türkiyə Almaniyanın müttəfiq dövləti olaraq Böyük Britaniyanın da

yerləşdiyi Müttəfiq Dövlətlər Blokuna qarşı dayanmışdı [9, s. 70]. Əlbəttə, bu dövrdə artıq I dünya müharibəsi sona çatmışdı, bir çox müttəfiqlilər pozulmuşdu, lakin xarici münasibətlər Türkiyə ilə demək olar ki, eyni formada qalmış, siyasi qarşıdurmalar əvvəlki qaydada davam etməkdə idi. Bu dövrdə Müttəfiq dövlətlərin Türkiyə ərazisini də işğal etməsi bunu əyani şəkildə təsdiq edir. S.Mustafayeva, Z.Cavadova yazırlar ki, Dördlər ittifaqının üzvlərindən biri də Osmanlı imperiyası idi. 1920-ci ilin avqustun 10-da Parisin yaxınlığındakı Sevrə Türkiyə ilə müqavilə imzalandı Bu müqavilə tarixdə Sevr müqaviləsi adlanır. Türkiyəyə aid olan mülklər qalib dövlətlər arasında bölüşdürüldü. Qalib dövlətlər Türkiyənin öz ərazisini də hissələrə böldülər [9, s. 178, 179].

Ancaq Böyük Britaniya buna baxmayaraq hər zaman Türkiyədən ehtiyat edirdi. Bu təsadüfi reaksiya deyil, faktiki durumun dəyərləndirilməsi idi. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, Sevr sülhü Türkiyə üçün ölüm təhlükəsi olsa da, qalib dövlətlər onu həyata keçirə bilmədilər. Hətta formal da olsa, bu sənəd qüvvəyə minmədi. Sultan Türkiyəsi hələ onun altına imza atmamışdan qabaq İstanbul, Şərqi Frakiya, İzmir və digər rayonlar imperialist dövlətlərinin qoşunlarından təmizləndi. Anadolunun tutulmamış hissələri isə Türkiyə Böyük Millət Məclisi tərəfindən idarə edilirdi [9, s. 179, 180].

Təbiidir ki, bu kimi dəhşətli regional fəlakətin mövcud olduğu, geosiyasi ekspansional aqressiv xarici müdaxilələrin mövcud olduğu dövrdə Türkiyə də artıq Azərbaycan Cümhuriyyətinə yardım edə bilmirdi və yaxud çox çətinliklə dəstək olurdu. Belə bir dövrdə Azərbaycan

Cümhuriyyətinin və Naxçıvan əhalisinin sarsılmaz müqaviməti ingilis hegomonluğunun məkrli planlarının qarşısını ala bildi.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ağayev M. Milli mücadele yıllarında Türkiye ve Azerbaycan ilişkileri (doktora tezi). Türkiye, İstanbul, 2006, 377 s.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. II cildə, I cild. Bakı: Lider nəşr, 2004, 440 s.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) Parlament (stenoqrafik hesabatlar) I cild. Bakı: Azər nəşr, 1998, 976 s.
4. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, V cild (1900-1920-ci illər). Bakı: Elm, 2008, 696 s.
5. Hacıyev A. Qars və Araz-Türk Respublikalarının tarixindən. Bakı: Azər nəşr, 1994, 124 s.
6. Hacıyev İ. Araz-Türk Respublikası // "Təfəkkür" jurnalı, №1(10) – 2016.
7. Hacıyev İ. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri. Naxçıvan, Əcəmi NPB, 2012, 192 s.
8. Qaziyev Y. Erməni məsələsi (yalanlar və gerçəklər). Bakı: Nurlar, NPM, 2009, 344 s.
9. Mustafayeva S. Cavadova Z. Birinci dünya müharibəsi dövründə beynəlxalq münasibətlər. Dərs vəsaiti. Bakı: ADPU nəşr, 216 s.
10. Naxçıvan ensiklopediyası. II cildə, I cild. Naxçıvan, 2005, 360 s.
11. Şıxəliyev E.A. İngiltərənin geosiyasi maraqlarında "erməni məsələsi"nin yeri və Azərbaycana təsiri (1917-1920). Naxçıvan: Əcəmi" NPB, 2016, 144 s.

Резюме

Егана Мамедова

Геополитические интересы и падение британского генерал-губернаторства Нахчывани

В этом исследовании была подробно исследована историческая ситуация в Нахчыване. В этом контексте были рассмотрены существование, организация, геополитические интересы британского генерал-губернаторства в Нахчыване как формы правления. На основе исторических источников были пролиты свет на исторические события, произошедшие в Нахчыване, и замечено, что коварные политические намерения, которые хотел осуществить здесь британский генерал-губернатор. Для этого были учтены особая роль Азербайджанской

Демократической Республики и положительные результаты борьбы и борьбы народа Нахчывана в этой напряженной исторической ситуации. В результате таких жертв было выяснено, что земли Нахчывана остались в составе Азербайджана, а до сведения президента был доведен тот факт, что планы британцев подарить эти территории армянам были сорваны и они были вынуждены покинуть Нахчыван. научное сообщество в исследовании. Время от времени, как и на других территориях Азербайджана, население Нахчывана, проявившее большую решимость и настойчивость в предотвращении захвата Нахчыванской территории армянами, успешно и победоносно вышло из сложной исторической ситуации. Исторические свидетельства показали, что британское государство, стоящее во главе государств, стремящихся к мировой гегемонии, пришло в упадок на Южном Кавказе, а также в Нахчыване, и что они неспособны реализовать свои геополитические интересы в этих странах. области.

Ключевые слова: *Азербайджанская Республика, Нахчыван, генерал-губернатор, претензии Армении, геополитика*

Summary

Yegana Mammadova

British governor-general geopolitical interests and fall in Nakhchivan

In this study, the historical situation in Nakhchivan was extensively investigated. In this context, the existence, organization, geopolitical interests of the British governor-generalship in Nakhchivan as a form of governance were considered. On the basis of historical sources, the historical events that happened in Nakhchivan were shed light on, and it was observed that the insidious political intentions that the British governor general wanted to implement here fell. For this, the special role of the Azerbaijan Democratic Republic and the positive results of the struggle and struggle of the people of Nakhchivan were taken into account in this tense historical situation. As a result of such sacrifices, it was clarified that the lands of Nakhchivan remained part of Azerbaijan, and the fact that the plans of the British to gift these territories to Armenians were broken and they were forced to leave Nakhchivan was brought to the attention of the scientific community in the study. From time to time, like other territories of Azerbaijan, the Nakhchivan population, who showed great determination and perseverance in preventing the seizure of the Nakhchivan territory by the Armenians, successfully and victoriously emerged from the difficult historical situation. It has been made clear with historical evidence that the British state, which is at the head of the states seeking world hegemony, has declined in the South Caucasus, as well as in Nakhchivan, and that they are unable to realize their geopolitical interests in these areas.

Keywords: *Republic of Azerbaijan, Nakhchivan, governor general, Armenian claims, geopolitics*